

„A magyar nyelv ritka minőségű költői hangszer..”

Roger Richard (1917–2000) és Madách Imre

Költő és rádiójátékok írója, a fiatal francia író, Roger Richard Aurélien Sauvageot professzortól tanulta a magyar nyelvet a párizsi Élő Keleti Nyelvek Főiskoláján. Egy 1947. november 17-ei rádióműsorban – a *Radiodiffusion Française* adásában – csodálatos vallomását osztotta meg hallgatóival a magyarok „lelkéről” (*L’Ame de la Hongrie*), a magyar nyelvről.¹ Gondolatait már teljes egészében publikáltam,² de nem árt újra és újra elismételni néhány fontosabb tételmondatát, kulcsszavait.

„Bámulatra méltó forrás... természetes, spontán tömörség; egységbe fogláló karakter; rendkívüli hajlékonyság; sajátos ritmus.” Így lesz a magyar nyelv ritka minőségű költői hangszer, amelyet azonban szinte megoldhatatlan feladat franciául tolmácsolni.

Roger Richard azonban mégis megpróbálkozik a lehetetlennel, fordít Radnótit, Adyt, Szabó Lőrincet, Illyést, fordítja Vörösmartyt, lefordítja *Az ember tragédiáját*. Kétségkívül lelkesedését és hihetetlen akaraterejét, valamint nyelvtudását Sauvageot-nak köszönheti. De a magyar nyelvvel való megismerkedése hamarabb kezdődött nem akármilyen körülmények között. 1940 júniusától 1945-ig német fogságba került, ott kezdte tanulni nyelvünket a táborban, unaloműző, „szellemi torna” gyakorlatként a magyar hadifoglyok segítségével, akik idegen önkéntesek voltak a francia csapatokban. Aztán egyedül is folytatta a tanulást, amikor kényszermunkára küldték egy németek számára készült nyelvtankönyvből, amellyel együtt azonban egy kis enciklopédiát is olvashatott történelmünkről, irodalmunkról. Ebben a kötetben talált rá Ady verseire (*Ungarisches Lesebuch* Tolnai professzortól).³ A háború befejezése után bemutatta Sauvageot-nak első irodalmi fordítását, Ady *A Halál lovait*. Sauvageot előtt annyira jól vizsgázott, hogy felmentést kaphatott a hároméves tanulmányok alól, és már 1946 tavaszán megszerez-

Madácsy Piroska (1942) Szegeden tanszékvezető főiskolai tanár.

¹ Madácsy Lászlóval 1947. okt. 3-án találkozik Párizsban a Magyar Intézetben, ahol átadja neki dedikált verseskötetét - *Le voyage interdit* - és a rádiófelvétel szövegét. Madácsy László hagyatéka még most is őrzi ezeket a dokumentumokat.

² *Aurélien Sauvageot és tanítványai Madáchról*. In Madácsy Piroska: *A Tragédia üzenete a franciáknak*. Szeged, 2008, Madách Irodalmi Társaság, 40-41.

³ Roger Richard: *Traduire Ady*. Études Finno-Ougriennes XVII (1982-83). Előadás formájában elhangzott 1979. február 19-én Párizsban, a Finnugor Társaságban.

hette magyar diplomáját⁴ kiváló minősítéssel. Sauvageot-t azzal is meghódítja, hogy először Adyt fordított. Tudjuk, Sauvageot a magyar költők közül Adyhoz kötődik leginkább, Adyból is akarja második doktori disszertációját megírni (ebben megakadályozza Louis Eisenmann, a Sorbonne tanára). Bár a németek párizsi megszállása alatt el kellett pusztítania céduláit, Ady sorai ott muzsikálnak a fülében-lelkében. A magyar nyelv lüktető ritmusát, magával sodró erejét is egy Ady-vers előadása kapcsán érezte meg először. Nem véletlen, hogy egy nagyon tehetséges tanítványát, Armand Robint az Ady-költészet felé irányítja. Az Ady-versek legkorábbi franciára fordított kötete 1946-ban jelenik meg. Sauvageot első kiválóan magyarul tudó költő tanítványa tehát Armand Robin volt. Armand Robin lázadó anarchista, aki gyűlöli a háborús gyilkosokat, németeket és szovjeteket egyaránt, a koncentrációs táborokat mindkét oldalon. A zsarnokok által elnyomott emberiség nevében lázad, a XX. századi háborúk elpusztították az emberek millióit, de meggyilkolták az élve maradtak lelkét is. Ebben az agóniában pedig szükség van a „szóra”, a költő missziójára az új élethez. „E küzdelemben találkoztam Adyval. Gondolatai az én gondolataim lettek, karomat a karjaiba fonva átlényegültem, és az ő életét éltem.”⁵ A kötet elején Sauvageot is megszólal, és Adyt mágikus prófétának nevezi, akinek igazi költői egyéniségét még senki sem tudta elemezni. Nincs elődje és nincs utódja, egyedi és utánozhatatlan. „A magyar kritika még ma is zavarba jön, bárbar, de egyben kifinomult művészetének csodája előtt. És mégis, nem nevezhető-e ő Magyarország szimbólumának, hiszen az Uraltól az ázsiai sztyeppékig életre keltett szavakkal kifejezi a modern Európa gondolatiságát?”⁶ 1946-ban vagyunk tehát, amikor Adyt először fordítják franciára, főleg sors-verseit. A 29 költeményt valószínűleg Sauvageot választotta ki, és e fordítások kétségkívül a legjobbak.

J'aimerais qu'on m'aime (Szeretném ha szeretnének)

*Ni héritier, ni aïeul fortuné,
Ni souche de famille, ni familial,
Je ne suis à aucun,
Je ne suis à aucun.*

*Je suis ce qu'est tout homme : majesté,
Pôle nord, énigme, étrangeté,
Feu follet luisant loin,
Feu follet luisant loin.*

*Hélas, je ne sais pas ainsi rester,
J'ai envie que mon être soit manifesté,
Pour que me voie qui voit,
Que me voie qui voit.*

⁴ Vö. Roger Richard levele Madácsy Piroskához, 1998. máj. 18. Szeged, Magánygyűjtemény.

⁵ Armand Robin előszava. In *Poèmes d'Ady*, traduction du hongrois, précédé d'une étude sur Ady par Aurélien Sauvageot. Paris, 1946. Édition mise en vente du profit de la Fédération anarchiste et de La Solidarité Internationale Antifasciste, 7-11.

⁶ I. m. Sauvageot bevezetése, 19.

*Ma torture de moi par moi, mon poème,
Tout vient de là : j'aimerais qu'on m'aime
Et que quelqu'un m'aît,
Que quelqu'un m'aît.*⁷

Bár Armand Robin saját politikai hitvallásával akarja Adyt azonosítani, a végeredmény sokkal összetettebb, és inkább Sauvageot-t idézi – Ady a modern Európa, utánozhatatlan. Armand Robin azonban 1961-ben meghalt tisztázatlan körülmények között. Még átvette és megértette József Attila költészetét, sajnos betegségét is. Igazán jó fordító Sauvageot tanítvány csak Roger Richard maradt.

A Sauvageot-tanítványok közül, Bernard Le Calloc'h-t és Jean Luc Moreau-t kivéve, talán ő tudott legjobban magyarul. Vagy azt is mondhatjuk, ő került legközelebb Sauvageot-hoz, ő fogadta el leginkább mesterének tanácsait a fordítandó írók és művek kiválasztása és a fordítás módszerének szempontjából. Tisztelet és barátság, valódi mester és tanítvány kapcsolat, amely később kölcsönös megbecsüléssé válik. Egy tanárnak az a feladata, hogy ne csak tanítsa, de biztassa, segítse követőjét, növelje önbizalmát, hogy sikeres legyen! Íme, kapcsolatuk lényege.

De nézzük Roger Richard életművének nálunk és Franciaországban is kevésbé ismert részleteit. 1917-ben született Párizsban, lírai és drámai költő, fordító, az École des Langues Orientales Vivantes főiskolán szerezte meg diplomáját. 1938-tól a Párizsi Magyar Intézetben dolgozott, és a Radio-France munkatársa. Rádiókritikus – pl. művészeti műsorokban, a Radio-Cinéma, később Téléramának nevezett programban 1950–1983-ig műsorok alkotója. Kezdetektől fogva egyedüli komoly történeti vizsgálója a rádiódramaturgiának. Rádiódarab, rádiódrama, rádiófonikus film kifejezés helyett jobban kedveli az „audio-drame” megnevezést, amelyet 1945-ben így határozott meg: olyan drámai mű, amely kizárólag meghallgatásra jött létre, a hangbeli rögzítésen, rádióközvetítésen alapul. Roger Richard a Francia Kultúra folyóirat-terjesztői irodájában is tevékenykedett. De elsősorban író-dramaturg, mintegy 135 műve jelent meg: eredeti alkotások, francia és külföldi regények, drámák, novellák fordításai, rádióadaptációi. Első műve, amelyet rádiójátékként mutattak be, a *Sibérie* című elbeszélő költemény. Az ötvenes és hatvanas években sorozatokat szerkesztett a rádióban pl. *Ismeretlen mesterek*, *Külföldi színház* stb. (39 fordítása 13 nyelvből, magyaroktól, finnektől, olaszoktól, németektől⁸ stb.). Magyar vonatkozásban kiemelhetők:

1. *A magyar költészet aspektusai*. Paris-Inter 6 közvetítés, 1949. ápr. 20–1949. jún.
2. *A magyar szabadság és tragédia dalai*. Paris-Inter 1957. febr. 1.

Előadásokat tart *Radnóti költészetéről* (1962) az Élő Keleti nyelvek Főiskoláján, *Ady fordításairól* 1979-ben (ez az előadás meg is jelenik az Etudes Finno-Ougriennes-ben, 1982–1983-ban), *A magyar romantikus költőkről* (Vörösmarty, Arany, Madách, Petőfi) a Pá-

⁷ Armand Robin: *Poèmes d'Ady*. Traduction du hongrois, précédée d'une étude sur ADY par Aurélien SAUVAGEOT, professeur des langues finno-ougriennes à l'École des Langues Orientales. Paris 1946. Édition mise en vente au profit de la Fédération Anarchiste et de la Solidarité Internationale Antifasciste. Endre Ady: *J'aimerais qu'on m'aime* (Szeretném ha szeretnének), 61.

⁸ Vö. Robert Prot: Roger Richard. In *Dictionnaire de la Radio* (Presses Universitaires de Grenoble, 1997). Jean Rousselot: Roger Richard. In *Dictionnaire de la Poésie Française Contemporaine*. Larousse, 1968.

rizsi Egyetemen (1986) és végül a Kassák-centenáriumon, 1987-ben a Párizsi Egyetemmel közös Központban.

Mindezt csak azért soroltam fel, hogy éreztessen, nem akármilyen művésről van szó, akinek sokoldalúságát bizonyítják dráma fordításai is. Illés Endrétől – *Le dé-ménagement*, *Festett Egek* (1979), Vörösmartytól a *Csongor és Tünde*, amelyet be is mutattak a Lyon-i Théâtre d'Iris Villeurbanne-ban (1988. nov., 1989. jan.).

Különlegesek rádioadaptációi, melyeknek kazettáit – remélem, őrzi még a Radio France párizsi archívuma. *Csongor és Tünde* – 1957, 1968 – Gergely János megzenésítésével. Hubay Miklós *A Párkák*, 1974. *C'est la guerre* – 1980. De Déry Tibor, Görgey Gábor, Karinthy Ferenc, Vámos Miklós, Szakonyi Károly stb. is szerepel a névsorban. A Madách *Tragédia* adaptációját először 1946-ban a francia és svájci rádióban mutatták be, majd 1948-ban, 1964-ben és 1983-ban újabb formában. Zenéjét szerezte Harsányi Tibor (1946) és Piotre Moss (1983). (Hunyady Sándor és Móricz Zsigmond novellái is szerepelnek a rádiójátékok sorozatában).

Richard a francia rádióban találkozik Sauvageot-val, aki 1944. dec. 18-ától a magyar adás vezetője. Tudjuk, Roger Richard már sokkal hamarabb beavatott rádiós, de magyar nyelvű tudását csak később, a háború befejezése után mélyítheti el Sauvageot biztatására. Sauvageot magyar irodalmi élményeit is megosztja tanítványaival, például az Ady élményt, akinek a magyarok közül talán a legtöbbször tartozik. „Ezt bizonyítja, hogy nehéz óráimban verseinek ritmusával erősítettem meg magam, hogy folytassam elkezdett utam.”⁹ Az első közös találkozási pont tehát Ady. Ekkor kezdődik barátságuk a professzor és a tanítvány, majd a mester és küldetésének folytatója között. Természetesen megtanulja Sauvageot-tól, hogy az Ady-fordításokhoz sokkal több gyakorlat és tudás kell. Jobban kell ismerni a magyar nyelvet, irodalmat, történelmet, kultúrát. Ady fordításai csak jóval később, 1977 októberében jelennek meg az *Europe* című folyóirat egyedi számában. Fordítási módszeréről pedig előadást tart, és tanulmányt is közöl a *Finnugor Füzetek*ben 1982-ben.¹⁰ Adyn kívül fordítja Petőfi, Illyés Gyula, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső, Radnóti Miklós, Szabó Lőrinc, Tóth Árpád verseit. Regényfordításai Kassák és Tersánszky Jenő műveit ölelik fel, újabb rádiójátékai pedig a kortárs XX. századi magyar irodalmat célozzák meg egészen az 1990-es évek közepéig. Ami rendkívül érdekes, nem a legkönnyebbekkel, hanem a legnehezebbekkel próbálkozik. Hosszan érleli, megerősíti választását, majd elmélyíti ismereteit a kiválasztott íróval kapcsolatban, nyelvét ízeletgeti, beleéli magát az eredeti mű eszmei és stiláris világába, nem siet el semmit, pontos és precíz akar lenni, nem felületesen adaptál. Ha lehetséges, személyesen találkozik a magyar szerzőkkel (mint pl. Tersánszky-Józsi Jenővel), hogy a sajátos magyar nyelvi fordulatokat jobban értse, valamint az író személyiségének kisugárzását is érezze.

Ezt teszi Madách-csal és Vörösmartyval kapcsolatban is (persze velük csak léleken azonosulhat), mikor lefordítja a két drámai költeményt, *Az ember tragédiáját* és a *Csongor és Tündét*.¹¹ Az első Madách-rádiójáték feldolgozások (1946; 1948 – Harsányi

⁹ Sauvageot levele Bajomi Lázár Endrének, Aix-en-Provence, 1977. márc. 31. Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum Levéltára, Jelzet: PIMV. 4750/47.

¹⁰ Roger Richard: *Traduire Ady*. Paru dans le Numéro 17 de la Revue Etudes Finno-Ougriennes, 1982-83.

¹¹ *Quatre Figures majeures du Romantisme hongrois*: Vörösmarty, Arany, Petőfi, Madách. 9 mars 1986, Université de Paris X, Nanterre.

Tibor zenéjével) még bizonyára rövidített adaptációk. Miután az igazi fordítás a Corvinánál csak 1960-ban, majd a második, bővített kiadás csak 1964-ben jelenik meg, közel 15 évig van mit tanulnia Sauvageot-tól és Madáchról (jó lenne hallanunk az első rádióhangjátékot, meg is akarom szerezni archívumunk számára, hogy összehasonlíthassuk a végső, kitüntetett fordítással).¹² Sauvageot maga is fordított, de önmagával szemben is rendkívül szigorú, és fordítási módszereit átadja tanítványainak. Kiválasztja az író, a művet, gyakoroltatja és ellenőrzi tanítványait, majd lelkesíti és sikerre biztatja őket. S a legkiemelkedőbb munkák kiadását elősegíti. De nincs kegyelem a pontatlanoknak, a hanyag munkának, főleg azoknak, akik nem tudnak jól magyarul!

Roger Richard is vallja, csak úgy lehet behatolni egy nyelv szerkezetének titkaiba, ha megkíséreljük gyakorlati alkalmazását. Ezért fordít – de nemcsak azért, hogy gyakoroljon, mint a nyelvészek teszik, hanem az eredet mű francia nyelvű tolmácsolásának esztétikai élményéért. Ám elmélyedni benne nem könnyű feladat, évekig tart, Madách esetében is. Szerinte „a fordítás olyan, mint a szerelem. És a szerelem nagyon sokszor egy véletlen találkozás gyümölcse...”¹³ Megfogadja Sauvageot tanácsát, újra és újra olvassa a művet, szinte bensőséges kapcsolatba kerül vele, együtt él a szerzővel és a szöveggel, szóról szóra, mondatról mondatra tanulmányozza, hogy megértse legmélyebb titkait. És ehhez minden mesterségbeli tudására szüksége van!¹⁴

Az ember tragédiáját Sauvageot tanácsára fordítja. Sauvageot azért is választja tanítványa számára a Madách-művet, mert a magyar történelem tanulságait benne véli felfedezni, a magyarság sorsának üzenetét – a franciák számára is. Vajon a csalódások és a bukások ellenére lehet újra és újra felemelkedni és talpra állni? Ezt érezte és élte át a Trianon utáni Magyarországon. „Madách embere akarata ellenére eljut a végső tagadásig, amely már az öngyilkosság felé vezet, de nem adja meg magát, és ettől kezdve inkább nem töpreng sorsán. Pessimizmusa egybecseng azzal a keserűséggel, amely ma is mérgezi a magyar lelkeket. Harcolni, élve maradni egy végcél nélküli világban, erősebben kapaszkodva az életöstönbe, mint az ésszerű, hogy megőrizzük a nemzetet a pusztulástól: ez az a tanulság, amelyet a nézők magukkal vihetnek a magyar drámairodalom fő művének megértésekor”¹⁵ – írja Sauvageot 1937-ben. S nem igazak gondolatai ma is? Harcolnunk, küzdenünk kell-e egy kiürült, minden humán értéket megtagadó világban, hogy élve maradjunk, hogy megőrizzük magyarságunkat? Sauvageot – ahogyan telnek az évek, átél – velünk együtt – újabb megpróbáltatásokat, katasztrófákat, egyre jobban megérti Madácht és a „gyönyörű, a nagy, a tragikus” magyar sorsot. Mélyebb befogadását talán Benedek Marcellnek is köszönheti, aki rábeszéli, ismerje meg a klasszikus magyar irodalmat, mely kulcs lehet civilizációnk megértéséhez. Benedek Marcellel együtt dolgozik a francia–magyar és magyar–francia szótárak elkészítésében is (1932–1937). Nem véletlen, hogy barátságuk hosszú ideig fennmarad, és Roger Richard *Tragédia* fordításához Benedek Marcell ír bevezetést¹⁶. Az érdekes, intellektuális, pszichológiai elemzésben a fenti Sauvageot-gondolatokra ismerünk. Bizonyos „nemzetképet” fest a francia olvasóknak, egy szenvedéseiben megerősödött, szívósan

¹² 1964-ben a Francia Tudományos Akadémia Langlois-díjjal tünteti ki (film- és művészeti díj).

¹³ I. m. Traduire Ady, 223.

¹⁴ Vö.: Jenő Tersánszky: *Martin-Coucou*. Roger Richard fordítása. Bp., 1968, Corvina, A. Sauvageot előszava, 6.

¹⁵ A. Sauvageot: *Découverte de la Hongrie*. Paris, 1937, Édition Fernand Alcan, 158.

¹⁶ *La Tragédie de l'homme*. Traduit par Roger Richard. Bp., 1960, Corvina, Introduction par Marcell Benedek, 15.

küzdő népről. Szerinte a *Tragédia* üzenete nem pesszimista, csupán az élni akarásról szól. „Ez az az érzés, amelyet a nagy nemzetek nem tudnak, és sohasem élnek át még a legnagyobb bukások után sem, ez a halálos aggodalom, a nemzethalál miatti félelem, amely a teljes pszichológiai halált is jelenti. Ez a félelem, amelyet a nagy nemzetek nem ismernek, s amelyet a magyar átélt bizonyos visszatérő alkalmakkor történelme folyamán. Ez a majdnem állandó, gyötrő szenvedés kiválthat-e egy nemzeti pesszimizmust? Igen és nem. Talán a költői kifejezést illetően igen, de a nemzet élni akarását tekintve – nem. És *Az ember tragédiája* ezeket a kétségeket és reményeket, a fájdalmat és élni akarást fejezi ki...” Csurka István szavaival: „Magyarnak lenni nehéz, sokszor talán halálos, de megéri.”¹⁷ Itt kell idéznem egy nemrég fellelt vallomást a magyar nyelv ritmusról Jules Romains-tól. „Mivel a magyar nyelvet nem értettem, minden erőmmel azon iparkodtam, hogy megérezzem. A színházban, ahol két estét töltöttem, az idegen szavak áradatát nemcsak közönyös zajként engedtem magamra hatni. Tőlem telhetőleg figyeltem, amint zenét hallgatunk, vagy helyesebben, amint a vakember végigtapogat egy érmet, hogy legfinomabb körvonalait is megkülönböztesse. Aztán mivel jól tudtam, hogy nyelvészeti atyafiság fűzi össze a finn meg a magyar nyelvet, emlékezetembe idéztem egyik hasonló kísérletemet, melyet nemrég Helsinkiben tettem, s próbáltam rájönni, vajjon ez a nyelvészeti rokonság megnyilatkozik-e az én fülemnek érezhető hasonlóság által. Be kell vallanom, hogy ilyesmit nem észleltem. A két nyelv zenéje, külsőleg, merőben másnak tetszett. A finn nyelvnek van valami sajátos varázsa: állandóan úgy cseng, mint a drágakő-füzér, melyet egy kéz mozgat a mellen, vagy a fürge csermely, mely kavicsokat görget. Csilingelésében van valami semmihez sem hasonlítható frissesség. Minden nyelv közül, melyet hallottam, a finn nyelv érzékelteti meg leginkább a gyermekkor kellemét, egy ősi tavaszi ünnep vidámságát. Ezzel ellentétben úgy éreztem, hogy a magyar nyelv csupa erő. Nem ismerek ehhez fogható férfias nyelvet. Szenvedelmesen férfias. Az önök szótagjaiban van valami az izmok kemény neki-duzzadásából; néha rekedt és rövid lihegés emeli fel őket, amint a szilaj indulat felemeli a mellkast. Hát én legalábbis ezt éreztem, amit egy másik kísérletem is megerősített, mikor meghitt társaságban elszavaltattam magamnak a klasszikus és jelenkori költészet néhány darabját.”¹⁸ Jules Romains nyelvünk „marcona lejtését, szilárd indulatát” hangsúlyozza. És nem ezt fejezi ki a *mégis, csakazért is* élni akarás Madách művében?

A Madách-tragédia második, átdolgozott, 1964-es kiadásához a fordító, Roger Richard is ír néhány bevezető mondatot. Hivatkozik az előzményekre, az 1946-os és 48-as rádiójáték közvetítések sikerére, mely arra ösztönözte, hogy teljes egészében és nyelvi különlegességében adja át a francia olvasóknak a művet. Nagy részét prózában ülteti át, de az angyalok énekeit versben. Fordítását segíti Sauvageot, Gergely János, Dobossy László, Gyergyai Albert és Lelkes István.

Munkájával kapcsolatban hangsúlyozza, ő magyarul olvasta és újraolvasta százszor is a *Tragédiát* (nem úgy, mint Rousselot, aki egyetlen szót sem tudott magyarul, kivéve néhány kifejezést, amelyet elsajátított számos magyarországi utazásán). Így nem adaptál Gara László vagy mások segítségével, hanem igazi, szöveg- és tartalom-hű

¹⁷ Csurka István: In *Élet és irodalom*, 1984/242. szám.

¹⁸ Jules Romains: Az új magyar líráról. In *Széphalom*, 1927, 23. szám. Jules Romains többször járt hazánkban, pl. 1932 tavaszán a PEN Club kongresszusán Budapesten találkozott Kosztolányival, akinek Jules Romains jelenti az igazi „francia szellemet”.

fordítást ad – inkább prózában). (1964-ben meghívják Madách halálának 100. évfordulója alkalmából Salgótarjánba – ahol a Karancs-szálló versírásra ihleti...)¹⁹

Sauvageot teszi szóvá, hogy az ötletszerűen lefordított művek, melyek egy kiadói hóbort vagy véletlen találkozás kapcsán a fordító és egy irodalmi kritikus között jönnek létre, mennyire veszélyesek. A fordító többnyire maga is magyar, a választott mű vitatott értékű, s ezzel a magyar irodalom francia befogadásában végtelen kárt okoz. „Elképzeltető-e, hogy egy értékes magyar irodalmi alkotást olyan valaki fordítson, aki nem tud írni franciául...? Egy külföldi mű csak akkor olvasható francia fordításban, ha az olyan francia műve, aki „ura anyanyelvének”...”²⁰

Roger Richard ilyen író, Madách-fordításai bizonyítják ezt. Érdekes, hogy két fordítói csoport alakul ki Franciaországban, főleg 1956 után, Sauvageot és tanítványai, valamint Gara László és íróbarátai. Sajnos sok a konfliktus közöttük, főleg a fordítási módszer különbözősége miatt. Minderről bővebben szoltam legutóbbi Gara Lászlóról tartott előadásomban.²¹ Végeredményben születtek jó és jobb, valamint rossz és még rosszabb fordítások. Állítólag Gara kötelességtudatból, mégis megszállottan, elhivatottan igyekezett a magyar irodalmat bemutatni a franciáknak, Sauvageot viszont megfontoltan, polihisztóri tudással és magatartással, előrelátóan végezte munkáját, és szervezte csapatát. Ő mindig háttérben maradt, valójában minden egyes nagyszerűen tolmácsolts magyar irodalmi műben jelen volt. Mint ahogyan Madách esetében is!

Roger Richard fordítása rendkívül precíz, gondolatkövető, véletlenül sem fordítja félre az eredeti Madách-szöveget. Tudja, a magyar nyelv sajátos hangzását, ritmusát a hosszú és rövid magánhangzók váltakozása, a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok játéka adja. Mindez hiányzik a francia nyelvből! Meg kell tehát elégedni a sorok hosszának és a szótagszám ekvivalenciájának elérésével... De a költő-fordító sohasem lehet elégedett, munkáját szüntelenül tökéletesítenie, finomítania kell.²² Ezt bizonyítja Ady *A Halál lovai* című verse sorról sorra való fordítási folyamatának elemzésével. Vissza kell tehát adni az eredeti mű eszmeiségét, gondolatai és képei kapcsolatát, ahogyan azok megszülettek a költő lelkében. Ez szinte lehetetlen mutatvány, mégis meg kell próbálni. Persze javítani mindig lehet, egy fordítás soha nincs befejezve. És sohasem szabad bezárkózni egy fordítási módszer mögé, hiszen minden mű egy újabb kihívást jelent.²³ És okozhat akár egyetlen mondat fordítása is megoldhatatlan problémát. Például ahogyan Roger Richard kiemeli a *Tragédia* kulcsmondatát: „Mondottam, ember, küzdj és bízva bízzál!” Az 1960-as kiadásban így hangzott: „Je t'ai dit homme, de lutter et d'avoir confiance... confiance!"; az 1964-es átdolgozottban: „... de te fier à la confiance”, és a szerző kéziratában végül így javította ki: „... et de persévérer dans la confiance”.²⁴ És vajon elégedett lehetett-e ezzel a legutóbbi megoldással?

¹⁹ Roger Richard levele 1998. máj. 18-án Madácsy Piroskához.

²⁰ *A Puszták népe Párizsban*. Rádióbeszélgetés Sauvageot-val és más francia írókkal, Fodor Ilona vezetésével. Felvéve 1974. szept. 13., adás 1984. máj. 5.

²¹ Madácsy Piroška: *Gara László, a „lángeszű tolakodó”, XIX. Madách Szimpózium*. Szeged-Budapest, 2012, Madách Irodalmi Társaság, 114-126.

²² Traduire Ady, i. m. 225.

²³ I. m. 229.

²⁴ I. m. 231.

Én is megvizsgáltam a 15. színből Lucifer végső szavainak fordítását Ádámhoz, ahogyan tettem ezt a Rousselot-adaptáció esetében is.²⁵

*Valóban, melyre lépsz, dicső a pálya
Nagyság s erény leszen tehát vezéred,
E két szó, mely csak úgy bír testesülni,
Ha babona, előítélet és
Tudatlanság álland mellette őrt. –*

*Miért is kezdtem emberrel nagyot,
Ki sárból, napsugárból összegyúrva
Tudásra törpe, és vakságra nagy. (Madách)*

*En vérité, tu t'engages en une glorieuse carrière!
Grandeur et vertu seront donc tes guides, ces deux
mots qui ne pourront prendre corps que si la
superstition, le préjugé et l'ignorance veillent à
leurs côtés... Qu'ai-je entrepris de faire avec
l'homme quelque chose de grand? Pétri de boue et
de rayon solaire, il est à la fois trop petit pour
acquérir la science et trop grand pour rester
aveugle. (R. Richard)*

És visszafordítottam:

Valóban, dicső pályára lépsz! Nagyság és erény lesznek vezéreid. E két szó csak úgy bír testet öltetni, ha babona, előítélet és tudatlanság áll őrt mellette... Miért is kezdtem emberrel nagyot? Ki sárból és napsugárból összegyúrva túl kicsi ahhoz, hogy elérje a tudást, és túl nagy, hogy vak maradjon.

Roger Richard tökéletesen megérti, mit akar Madách mondani, nem úgy, mint tudjuk, Rousselot... Csupán a ritmus, az bizony hiányzik. De hiába tökéletes a hangzás, ha a francia olvasó-néző nem ért semmit az egészből.

Roger Richard elküldte nekem 1940–1945 között fogságban írt verseit, amikor elvesztként, emberi méltóságában a végsőkig kifosztva és megalázva, rátört a kétségbeesés. *Dépouillé* (A kifosztott) című versét fiához írta. Ő is átélte a mindenből való kiábrándulást, a teljes „nihilt”, kiszáradt torokkal, térdre zuhanva, de mégis, a remény újra és újra erőt ad számára. Csak azért is – élni kell.

Dépouillé

à mon fils

*Un homme dépouillé de ses limites d'homme
avec ses mains impatientes de saisir
sa gorge desséchée à force de silence
avec ses pieds ancrés aux fanges de l'exil*

*un homme seul pour qui n'existe plus lui-même
(Ses yeux ne peuvent plus se fermer ils ont trop
fouillé le ciel désert à la recherche d'astres
abolis dont en lui s'éteint jusqu'à l'image)*

²⁵ Roger Richard: *La Tragédie de l'homme*. Paris-Budapest, 1964.

*Fulgurante mémoire il s'abandonne à toi
en même temps qu'il t'implore de l'épargner
Mémoire ayant rendu les armes de la vie
c'est nu qu'il s'offre aux coups que tu veux lui porter*

*Dernière arme l'espoir avait forme de crosse
ferme contre l'épaule à viser l'avenir
Il l'a vu se briser entre ses doigts stupide
La lutte est par trop inégale sois clémente*

*Quel fleuve à remonter jusqu'aux sources heureuses
brasse à brasse Combien de semaines d'années
encore faudra-t-il lutter contre l'eau noire
De l'un à l'autre bord tous les ponts sont coupés*

*Mais de très loin du fond de l'autre rive un cri
d'une bouche enfantine inhabile à l'espoir
se fraie à travers tant de silence et de nuit
un chemin lumineux jusqu'à sa solitude.*

1943

Mi is értjük itt és most – Madách, a „magyar Ádám” kiáltását: „Csak az a vég, azt tudnám feledni...”, melyet az Úr szavaival csitít – Ember küzdj, és bízva bízzál.” Küzdünk, mert nem tehetünk mást, és bízunk, mert ez a sorsunk. Ahogyan Benedek Marcell bevezetésének konklúziójában leszögezi, a néző, a *Tragédia* katarziszát átélve a Nemzeti Színházban, felismeri a költő üzenetét: – „És mégis mozog a föld.”

Roger Richard ars poeticája a fordítás missziójáról ugyanezt vallja. A fordított mű befogadása legyen ugyanolyan lenyűgöző a francia olvasónak, mint a magyar olvasónak volt. Fordítani szó szerint annyit jelent, hogy átadni. De nem csak a szavakat kell tolmácsolni szóról szóra, egyik nyelvből a másikra, az igazi küldetés ráirányítani a figyelmet a költészet kisugárzó erejére, a végső esztétikai élményre.²⁶

²⁶ I. m. Traduire Ady, 238.